سپهر قاسمی*
اشکان رحمانی **
سید علی‌اکبر سیّدی ***

شناسایی و واکاوی مؤلفه‌های فنی بافت قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان[1]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۱

* دانش‌آموختهٔ کارشناسی‌ارشد پژوهش فرش؛ مدرس گروه فرش دانشگاه اراک، ایران (نویسندهٔ مسئول)
sepehr1378qasemi@gmail.com
**دانشیار بخش هنر، دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
rahmani.ashkan@shirazu.ac.ir
***استادیار بخش هنر، دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
seyyedi@ shirazu.ac.ir

10.22034/10.1.165

چکیده

بخش‌های مرکزی و شرا شهرستان همدان، به‌عنوان اصلی‌ترین مراکز تولید و صادرات قالی‌های تک‌پود در استان همدان شناخته می‌شوند؛ قالی‌هایی که با ویژگی‌های فنی مشخص و قابل شناسایی بافته می‌شوند و بسیاری از این ویژگی‌ها مختص همین نواحی است. با وجود اشتراکاتی در زمینه‌هایی چون نوع گره، جنس الیاف و شیوهٔ رنگرزی با دیگر مناطق استان، ساختار فنی قالی‌های این مناطق وجه تمایز بارزی با سایر نمونه‌ها دارد. صنعت قالی‌بافی در شهرستان همدان، همانند بسیاری از مناطق کشور، به دو شاخهٔ اصلی شهری و روستایی تقسیم می‌شود. صنعت قالی‌بافی روستایی پیشینه‌ای چند قرنی دارد و در روستاهای دو بخش مرکزی، شرا و نیز در نواحی اطراف شهرستان‌های همدان و قهاوند گسترده بوده است. در مقابل، قالی‌بافی کارگاهی (شهری) با قدمتی حدود یک قرن، عمدتاً در شهر همدان و در برخی موارد در روستاهای تابعه فعال است. قالی‌های تک‌پود همدان با برخورداری از ویژگی‌های فنی انحصاری، بخشی ارزشمند از میراث قالی‌بافی ایران به شمار می‌روند. با این حال، ابعاد فنی و ساختاری آن‌ها کمتر به‌طور علمی بررسی شده است. تبیین این مؤلفه‌ها جهت مستندسازی، حفظ اصالت و ارتقای جایگاه قالی همدان در عرصهٔ ملی و بین‌المللی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر دارد. بنابراین هدف از نگارش پژوهش، تحلیل ویژگی‌های بافت قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان می‌باشد. درواقع نگارندگان پژوهش در پی پاسخ به این پرسش هستند که قالی‌های تک‌پود بافته‌شده در شهرستان همدان دارای چه ویژگی‌های ساختاری و فن‌شناختی می‌باشند؟ پژوهش حاضر از نوع توصیفی و روش اجرای آن، توصیفی ـ تحلیلی بوده و گردآوری داده‌ها از طریق منابع کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی (شامل مصاحبه و کارت مشاهده) صورت پذیرفته است. جامعهٔ آماری پژوهش را قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان تشکیل می‌دهند و نمونهٔ آماری شامل ۲۱ تخته قالی می‌باشد. تحلیل اطلاعات به شیوهٔ کیفی انجام گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ویژگی‌های فنی قالی‌ها و قالیچه‌های بافته‌شده در شهرستان همدان عمدتاً در مؤلفه‌هایی نظیر نوع ابزارهای مورد استفاده، نوع و جنس دار، شیوهٔ چله‌کشی، جنس الیاف تار، پود کلفت، پود نازک، نوع و جنس گره، ساختار بافت، شیرازه‌پیچی، گلیم‌باف، آرایش سرچله‌ها و شیوه پرداخت، شباهت دارند. با این حال، تفاوت‌ها عمدتاً در رج‌شمار، ابعاد و کیفیت بافت قالی‌ها مشاهده می‌شود؛ هرچند رج‌شمار در اغلب نمونه‌ها در بازه‌ای حدود ۱۰ الی ۲۵ تعریف شده است.

واژه‌های کلیدی: شهرستان همدان، قالی‌های تک پود، مؤلفه‌های فنی، شیوهٔ بافته، واکاوی

* Sepehr Qasemi
** Ashkan Rahmani
*** Seyed Aliakbar Seyyedi

Identification and Analysis of the Technical Components of Carpets in Hamedan County

Received: 2025/08/26
Accepted: 2025/12/02

*M.A. Graduate in Carpet Studies – Lecturer at the Carpet Department, Arak University, Iran (Corresponding author)
sepehr1378qasemi@gmail.com
*Associate Professor of Art Department, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran
rahmani.ashkan@shirazu.ac.ir
***Assistant Professor of Art Department, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran
seyyedi@shirazu.ac.ir

Abstract

Hamedan County is recognized as one of the most prominent carpet-weaving centers in western Iran, particularly in the rural weaving tradition. The handwoven carpets of this region not only adhere to the general characteristics of Persian carpet-making but also exhibit exclusive technical features unique to the area. The Central and Sharah districts are considered the primary hubs for the production and export of carpets in Hamedan province—carpets that are woven with clearly identifiable and region-specific technical traits. Although there are shared elements with other parts of the province in terms of knot type, fiber material, and dyeing methods, the structural features of carpets from these districts distinguish them significantly. As in many parts of Iran, carpet weaving in Hamedan County is categorized into two main sectors: urban and rural. The rural tradition, with several centuries of history, has been widespread in the villages of the Central and Sharah districts as well as in the surrounding areas of Hamedan and Qahavand. In contrast, workshop-based (urban) weaving, with a history of approximately one century, is primarily practiced in the city of Hamedan and, occasionally, in its surrounding villages. The aim of this study is to analyze the structural and technical characteristics of carpets woven in Hamedan County. Specifically, the authors seek to answer the following question: What are the structural and technical features of single-weft carpets produced in this region? This research is descriptive in nature and follows a descriptive-analytical methodology. Data collection was conducted through both library resources and fieldwork, including interviews and observation cards. The statistical population consists of carpets from Hamedan County, with a sample of 21 selected pieces. Data analysis was carried out using qualitative methods. The findings indicate that the technical components of carpets and rugs woven in Hamedan County largely converge in aspects such as the type of weaving tools, loom structure and material, warping method, warp fiber composition, coarse and fine wefts, knot type and fiber, weaving structure, selvage technique, kilim end, warping knot style, and finishing method. However, notable differences were observed in knot density (Raj count), carpet dimensions, and overall weaving quality. Most samples exhibited a Raj count within the range of 10 to 25.

Keywords: Hamadan County, carpets, technical components, weaving method, analysis

ارجاع به مقاله: قاسمی، س.؛ رحمانی، ا.؛ سیدی، س. ع. ا. (۱۴۰۴). شناسایی و واکاوی مؤلفه‌های فنی بافت قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان. گلستان هنر، ۱۰(۱)، ۱۶۷-۱۸۱.

How to Cite This Article: Qasemi, S.; Rahmani, A.; Seyyedi, S.A.. (2025). Identification and Analysis of the Technical Components of Carpets in Hamedan County. *Golestan – e Honar*. 10(1), 167-181.

۱. مقدمه

قالی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جلوه‌های هنرهای سنتی ایران، دارای ساختاری منسجم و متشکل از اجزای گوناگون است که هر یک در تکمیل هویت فنی و زیبایی‌شناختی آن نقشی اساسی ایفا می‌کنند. فرآیند بافت قالی، به‌ویژه در مناطق روستایی و عشایری، تابعی از شرایط اقلیمی، سبک زندگی، نوع مواد اولیه در دسترس و مهارت بافندگان است. هر قالی در جریان تولید، مراحلی مشخص و نظام‌مند را طی می‌کند که از انتخاب نقشه در قالی‌های شهری و روستایی آغاز شده، در قالی‌های ایلیاتی به‌صورت ذهنی و فی‌البداهه شکل می‌گیرد. در این میان، انتخاب ابزار، نوع گره، شیوهٔ چله‌کشی و ساختار مواد اولیه، تحت تأثیر مستقیم ویژگی‌های بومی و منطقه‌ای صورت می‌گیرد. در قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان، به‌ویژه در بخش‌های مرکزی و شرا، این تأثیرگذاری به شکلی برجسته مشاهده می‌شود. بافنده در این مناطق، بر پایهٔ امکانات محلی و اقتضائات زندگی روزمره، ابزارها و الیاف مورد استفاده را انتخاب می‌کند؛ انتخابی که مستقیماً بر نوع بافت، ظرافت، طرح و دوام قالی تأثیرگذار است. پژوهش حاضر با هدف تحلیل ویژگی‌های بافت قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان انجام گرفته است. در این راستا، نمونه‌های اصیل بافته‌شده در روستاها و شهرهای مناطق هدف شناسایی و مورد تحلیل قرار گرفته‌اند تا به این پرسش پاسخ داده شود که قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان از نظر ساختاری و فن‌شناختی دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟ تمرکز پژوهش بر شناخت اسلوب‌های بافت، نوع ابزار مورد استفاده، جنس و نوع تار، پود و پرز، تراکم گره، شیوهٔ گلیم‌بافی، شیرازه‌پیچی و سایر مؤلفه‌های ساختاری است که در کنار هم، کیفیت نهایی بافت را شکل می‌دهند.

۱-۱. پیشینهٔ تحقیق

به‌طور کلی پژوهش‌های موجود دربارهٔ قالی‌های همدان اغلب بر طرح، نقش و رنگ متمرکز بوده‌اند؛ درواقع، بررسی‌های مرتبط با جنبه‌های فنی و بافت این قالی‌ها بسیار محدود است. با این توضیح، در ادامه تحقیقاتی مرور می‌شوند که با عنوان مورد نظر مقاله مرتبط باشند. در پژوهش نعیمه جلیلیان (۱۳۹۲) با عنوان «بررسی نقوش فرش روستایی بافت همدان» که در دانشگاه سمنان انجام گرفت، تأکید شده است که نقوش قالی‌های همدان متأثر از الگوهای ذهنی شکل‌گرفته در بستر طبیعت‌اند و این نقوش دربردارندهٔ مفاهیمی چون خیر، برکت و باروری هستند. در همین راستا، اعظم رسولی (۱۳۹۰) در پایان‌نامهٔ خود با عنوان «بررسی ساختار درون‌متنی فرش همدان» در دانشگاه الزهراء، با بهره‌گیری از رویکرد نشانه‌شناسی ساختارگرایانه، به تحلیل نظام زبان بصری و معناشناسی نقوش استان پرداخت. وی در این پژوهش، ده نمونه از قالی‌های بافت همدان را به‌عنوان جامعهٔ آماری انتخاب، و با تکیه بر ساختار لچک و ترنج، نقوش را در سه گروه اصلی گیاهی، حیوانی و هندسی-تجریدی طبقه‌بندی کرده است. همچنین، بر اساس ساختار کلی تصویر، طبقه‌بندی گسترده‌تری شامل نقش‌های انسانی، گیاهی، حیوانی، جمادی و مجردات ارائه داده است. سید حسن ملکی و همکاران (۱۳۸۷)، در مقاله‌ای با عنوان «صنعت فرش همدان قالی ایران»، به نقشه‌های شهری که جهت صادرات و یا جهت تولید داخل استفاده می‌شد پرداخته‌اند که نقش‌مایه‌های فرش به شش گروه: گیاهی، حیوانی، انسانی، اشیاء، ابنیه و سایر قابل تفکیک از یکدیگر است. در این مقاله، نویسندگان علاوه‌بر ترسیم و بدست آوردن نقوش متعلق به حوزهٔ بافندگی همدان، برای دست‌یابی به طبقه‌بندی و شناسایی دقیق‌تر نقشه‌های بومی منطقه به بازسازی برخی از نقش‌مایه‌های آن ناحیه پرداخته و جهت رسیدن به ریشه‌های نقوش با توجه به کمبود مدارک از منابع و تحقیقات میدانی استفاده کرده است. محمد محمدی (۱۳۸۷)، در مقالهٔ «فرش همدان، نگاه مردم شناختی»، به بررسی طرح و نقشه‌های رایج در منطقه و بیان ویژگی‌های فنی قالی پرداخته است. در سطحی کلی‌تر، تورج ژوله (۱۳۸۱) در کتاب پژوهشی در فرش ایران؛ مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران، به‌صورت اجمالی به معرفی و توصیف طرح‌های رایج در فرش ایرانی، ازجمله همدان پرداخته است. هرچند ارائهٔ طرح‌ها در این کتاب به‌صورت خلاصه‌وار است، اما اهمیت آن در ارائهٔ طبقه‌بندی اولیه برای شناخت الگوهای بصری در قالی ایران است. سید امیراحمد ذریه زهراء (۱۳۸۱)، در پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «بررسی تطبیقی و احیای نقوش فرش دستبافت مناطق همدان و زنجان»، ضمن پرداختن به اغلب حوزه‌های بافت استان همدان و ترکیب دو سبک بافت شهری و بافت روستایی سعی در معرفی تعدادی از نقوش داشته است. در این نوشتار نقوش به انواع نقوش اصلی، فرعی و ریزنقش‌ها تقسیم می‌شوند. ابوالقاسم دادور (۱۳۸۰)، در پژوهش خود با عنوان «زیراندازهای استان همدان از لحاظ طرح و رنگ»، انواع دست‌بافته در استان را دست‌مایهٔ نوشتار قرار می‌دهد و

نقش‌مایه‌ها را به دو گروه حیوانی و گیاهی تقسیم کرده و به‌طور کلی تنها به سه نقش ستاره، گل هشت‌پر و ماهی پرداخته است که در میان حوزه‌های استان نسبت به دیگر نقوش در فرش‌ها کارکرد بیشتری دارند. صوراسرافیل (۱۳۷۵) در کتاب فرش همدان به‌طور اختصاصی دربارهٔ قالی‌های استان همدان نگاشته، و اطلاعات مربوط به نقش، رنگ و بافت را بررسی کرده، هرچند داده‌های مربوط به طرح قالی‌های همدان در این پژوهش به صورت اختصاصی بررسی نشده است. در سطح بین‌المللی، فورد در اثر ماندگار خود با عنوان طراحی فرش شرقی (۲۰۰۸)، به بررسی الگوهای طراحی در قالی‌های شرقی پرداخته و به‌طور خاص، نقش «ماهی هراتی» در بافت فرش‌های روستایی همدان را مورد تحلیل قرار داده است. وی این نقش را یکی از عناصر ترکیبی برجسته در ساختار تزیینی قالی‌های منطقه معرفی می‌کند. با وجود تلاش‌های صورت‌گرفته در معرفی حوزه‌های قالی‌بافی استان همدان، بخش عمده‌ای از پژوهش‌ها بر تمایزات طرح و نقش در تولیدات این منطقه تمرکز داشته‌اند. هرچند در برخی مطالعات معدود، به تفاوت‌های فنی و تکنیکی در بافت قالی‌های مناطق روستایی همدان و ملایر اشاره‌هایی شده است، به نظر می‌رسد بررسی جامع و نظام‌مند ویژگی‌های بافت قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان، همچنان با خلأ پژوهشی مواجه است.

۱-۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر به لحاظ هدف در زمرهٔ مطالعات بنیادی قرار می‌گیرد که رویکرد آن کیفی و روش اجرای آن توصیفی-تحلیلی، و همچنین روش نمونه‌گیری به صورت غیر احتمالی است. بر این اساس، ابتدا به شناسایی قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان از منظر مواد اولیه، بافت و ابزار به‌کار رفته پرداخته شده است؛ سپس، هر یک از نمونه‌های منتخب، توصیف شده و در نهایت ویژگی‌های فنی بافت قالی‌ها مورد تحلیل قرار گرفته است. جهت دستیابی به مبانی نظری و پیشینهٔ پژوهش ابتدا با مطالعهٔ کتابخانه‌ای اطلاعات اولیه کسب شده و در جهت تکمیل اطلاعات به صورت میدانی، از مشاهده و عکس‌برداری مستقیم از ابزار، مواد اولیه به‌کار رفته و نحوه بافت بهره گرفته شده است. بعلاوه در بخش میدانی مصاحبه‌هایی با برخی از فروشندگان، تجار، تولیدکنندگان و بافندگان بومی همدان انجام گرفته است. همچنین با طراحی کارت مشاهده (با تأکید بر مؤلفه‌های ساختاری و فن‌شناختی) ویژگی‌های فنی تولیدات منطقه به‌صورت نظام‌مند ثبت گردید. جامعهٔ آماری پژوهش، نمونه‌های مختلف و در دسترس در بازهٔ زمانی پنجاه سال اخیر را دربرمی‌گیرد. با توجه به گستردگی جامعه، حجم نمونه با جامعهٔ آماری برابر نیست؛ از این‌رو، نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام گرفته و تنها قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان بررسی شده‌اند. در این فرایند، قالی‌های سفارشی‌باف شرکت فرش، جهاد، کمیتهٔ امداد و ادارهٔ صمت کنار گذاشته شد تا صرفاً اسلوب‌های اصیل بافت منطقه شناسایی شوند (جدول ۱). جامعهٔ آماری پژوهش از دو بخش تشکیل شده است: بخش نخست، شامل قالی‌هایی با ویژگی‌های فنی اصیل و رایج در منطقه است که پس از بررسی‌های انجام‌شده، چهل تخته قالی که اصالت منطقه‌ای آن‌ها برای پژوهشگران محرز گردید، به‌عنوان نمونه‌های مطالعه انتخاب شدند. بخش دوم جامعهٔ آماری شامل فعالان حوزه قالی‌بافی در منطقه (تولیدکنندگان، تجار، فروشندگان و بافندگان) بود. در مرحلهٔ نخست، با مشورت مسئولان استانی و اساتید حوزهٔ قالی‌بافی و بر پایهٔ سوابق حرفه‌ای، ۳۸ نفر شناسایی شدند که در نهایت، پنج نفر (شامل یک تولیدکننده، یک تاجر، دو فروشنده و یک بافنده) که تمایل به همکاری داشتند، به‌عنوان مشارکت‌کنندگان در مصاحبه‌ها انتخاب شدند. لازم به ذکر است، مناطق مهم بافنده که در پژوهش جاری انتخاب شده اند عبارتند از: ۱) بخش مرکزی شهرستان همدان که از شهر و روستاهای مهم بافندهٔ این بخش می‌توان شهر همدان و روستاهای انجلاس، چَشین، اَبَرو، خاکو، سولان، موئیجین، توئیجین، وفرجین، امام زاده کوه(حیدره)، رباط شِورین و ده پیاز را نام برد و ۲) بخش شرا شهرستان همدان که از مهم‌ترین شهر و روستاهای بافنده این بخش می‌توان به شهر قهاوند و روستاهای

جدول ۱- تعداد نمونه‌های بررسی‌شده در پژوهش (نگارندگان)

مناطق هدف	تعداد نمونه‌ها	نمونه‌های مورد استفاده	نمونه‌های نهایی مناطق هدف
همدان (بخش مرکزی)	۲۵	۱۲	۲۱
همدان (بخش شرا)	۱۵	۹	

یعقوب‌شاه (یاقوت‌شاه)، بوبوک‌آباد (بی‌بیک‌آباد یا بیوک‌آباد)، عربلو، میلاجرد و سایان اشاره کرد.

۲. تاریخچهٔ بافت قالی در همدان

قالی‌بافی در همدان از گذشته تا کنون رونق بسیار زیادی داشته و از مراکز بزرگ تجارت قالی در غرب ایران به شمار می‌آمده و بسیاری از فرش‌های مرکز و غرب ایران از این مسیر، راهی عراق و شهرهای عربی و اروپا می‌شده است. از نظر سبک‌شناسی، قالی اصیل همدان یک قالی روستایی‌باف است (ژوله، ۱۳۸۱، ص. ۱۹۷). از نظر سیسیل ادواردز، همدان یکی از بزرگ‌ترین مناطق قالی‌بافی در ایران بود که از نظر تولید قالیچه‌های ارزان و متوسط اهمیت زیادی داشت (ادواردز، ۱۳۶۸، ص. ۱۰۳). شرکت‌های خارجی در تمام سال‌های ۱۸۸۰م و دوران جنگ جهانی اول و دوم همپای فعالیت چشم‌گیری که در مناطقی نظیر کرمان، اراک و تبریز داشتند، در این شهر نیز به تجارت مشغول بوده‌اند و همین شرکت‌ها به‌تدریج سبک شهری‌باف را در این ناحیه به‌وجود آوردند. درواقع تجارت فرش همدان در دست عده‌ای از تجار انگلیسی و تجار ارمنی بوده است. از کارگاه‌های معروف قدیم قالی‌بافی در شهر همدان می‌توان شیخ تقی وکیل الرعایا، یوسف زنجانی، سرهنگ حسن ریاحی و از تجار قدیمی می‌توان مسیو ابله دوران، حاج احمد صناعی همایونی، محمد شفیع مقتدر، خان احمدی و حاج هادی کشاورزی و یوسف زنجانی را نام برد. همچنین حاج غلامرضا سرفراز، ابراهیم کشمیری، حاج غلامرضا یزدی را می‌توان از پیشکسوتان قالی‌بافی معاصر و شهری‌باف همدان دانست (ژوله، ۱۳۸۱، ص. ۱۹۷).

۳. نظام تولید قالی در همدان

جهت شناخت دقیق نظام قالی‌بافی در استان همدان، ضروری است که این پدیده در بستر جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی آن مورد بررسی قرار گیرد. استان همدان، واقع در منطقه‌ای کوهستانی در غرب ایران، با برخورداری از اقلیمی خاص و پیشینه‌ای تاریخی پرفراز و نشیب، یکی از حوزه‌های مهم قالی‌بافی در کشور به شمار می‌رود. «قالی‌های دست‌باف ایران به‌طور کلی از منظر بافت به دو دستهٔ اصلی تقسیم می‌شوند: ۱) قالی‌های عشایری، ۲) قالی‌های روستایی و شهری. قالی‌های عشایری یا ایلیاتی اغلب با هدف رفع نیازهای کاربردی و متناسب با شرایط زندگی کوچ‌نشینی تولید می‌شوند. این نوع قالی‌ها معمولاً در اندازه‌های کوچک، با بافتی زمخت و بر روی دارهای ساده و قابل‌حمل بافته می‌شوند. در این قالی‌ها از گره‌های ترکی یا فارسی استفاده می‌شود و نقوش اغلب هندسی و ذهنی هستند. درمقابل، قالی‌های روستایی و شهری عمدتاً در کارگاه‌های ثابت بافته می‌شوند و از نقشه‌های از پیش طراحی‌شده استفاده می‌گردد. ساختار دار، تنوع الیاف، نوع گره (متقارن و نامتقارن) و همچنین کیفیت و ضخامت بافت در این نوع قالی‌ها، به‌مراتب پیچیده‌تر و پیشرفته‌تر است» (نصیری، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۲). «در سال‌های اخیر، تولید قالی‌های شهری‌باف در استان همدان روند فزاینده‌ای یافته و بخش غالب تولیدات را شامل می‌شود. این قالی‌ها بر اساس نقشه‌های دقیق و از پیش تعیین‌شده، در اندازه‌های متداول شهری و همچنین در ابعاد سفارشی، با شیوهٔ لول‌بافی[۲] و دو پود[۳]، تولید می‌شوند. با این حال، سنت قالی‌بافی روستایی نیز همچنان در بسیاری از نقاط استان، به‌ویژه با حفظ شیوه‌های بومی در نقشه، اندازه و بافت، رواج دارد» (قاسمی و ملکی، مصاحبهٔ شخصی، مرداد ۱۴۰۲). روستاهایی چون انجلاس، برچلو، بیوک‌آباد، زاغه و تاج‌آباد از مراکز شناخته‌شدهٔ قالی‌بافی اطراف شهر همدان محسوب می‌شوند که نام و آوازهٔ آن‌ها همچنان در میان تولیدکنندگان و علاقه‌مندان فرش دستی مطرح است. هرچند قالی‌بافی شهری به این نواحی نیز نفوذ کرده است، اما بسیاری از تولیدکنندگان محلی با احیای فنون سنتی و استفاده از مواد اولیه مرغوب و نقشه‌های اصلاح‌شده، به تولید قالی‌هایی پرداخته‌اند که در بازار امروز جایگاه شایسته‌ای یافته‌اند (نیکویی، ۱۳۸۷، ص. ۵). در مجموع، قالی‌بافی در استان همدان عمدتاً در چارچوب دو سبک شهری و روستایی جریان دارد و قالی‌بافی عشایری در این منطقه، به‌رغم سابقهٔ گسترده در سایر نقاط کشور، از رونق و پیروان قابل‌توجهی برخوردار نبوده است.

۴. طرح و نقوش رایج در استان همدان

استان همدان یکی از مهم‌ترین قطب‌های قالی‌بافی کشور به‌شمار می‌رود و در هر دو سبک شهری و روستایی، نقشی پررنگ در تولید قالی‌های دست‌باف ایفا می‌کند. قالی‌های این منطقه علاوه‌بر برخورداری از شاخصه‌های عمومی قالی‌های ایرانی، دارای مؤلفه‌های خاص و متمایزی هستند که هویت بصری و فرهنگی قالی همدان را شکل می‌دهند. در این میان، عناصر ادبی، نمادین و نشانه‌شناختی نقش مهمی در شناخت ساختارهای معنایی درون‌متنی قالی‌های منطقه دارند. طرح‌ها و نقوشی همچون آصادوقی یا بی‌ارده

(تصویر ۱)، لچک و ترنج (تصویر ۲)، افشان (تصویر ۳)، چنار شیخ (تصویر ۴)، انواع ماهی (سگ ماهی(تصویر ۵)، علمدار (تصویر ۶)، تاجی‌آباد (تصویر ۷))، ، گل حیدر (تصویر ۸)، گل بته (تصویر ۹)، شکارگاه (تصویر ۱۰)، چهارچنگ (تصویر ۱۱) و نقوش تصویری (تصویر ۱۲)، ازجمله الگوهای شاخص و رایج در قالی‌های دست‌باف استان همدان به شمار می‌روند. این نقوش در هر دو سبک شهری و روستایی و در مواردی محدود، در قالب بافت عشایری نیز قابل مشاهده‌اند. «با وجود نبود مستندات دقیق دربارهٔ زمان آغاز قالی‌بافی در این منطقه، شواهد و نظر برخی محققان حاکی از پیشینه‌ای طولانی برای این صنعت در استان همدان است. بر اساس روایات تاریخی، شاه طهماسب صفوی که خود در طراحی دستی داشت، ازجمله پادشاهانی بود که نقش مؤثری در توسعهٔ قالی‌بافی ایفا کرد. گفته شده است که او طرح‌هایی برای قالی‌ها تهیه می‌کرد و با حمایت از این هنر، آن را از حوزه‌های روستایی و عشایری به شهرها انتقال داد و زمینه‌ساز شکل‌گیری سبک شهری‌باف شد» (یاوری و همکاران، ۱۳۹۳، ص. ۱۷۰). «در دوران حکومت او، علاوه‌بر شهر تبریز که به‌عنوان مرکز اصلی تولید قالی شناخته می‌شد، کارگاه‌هایی در شهرهای قزوین، کاشان، همدان، شوشتر و هرات نیز راه‌اندازی شد» (ذکا و سمسار، ۱۳۸۳، ص. ۲۱).

تصویر ۱: نقش آصادوقی (نگارندگان)

تصویر ۲: طرح لچک ترنج (نگارندگان)

تصویر ۳: طرح افشان (نگارندگان)

تصویر ۴: نقش چنار شیخ (نگارندگان)

تصویر ۵: نقش سگ‌ماهی (قاسمی و مقنی‌پور، ۱۴۰۴، ص. ۱۸۳)

تصویر ۶: نقش ماهی علمدار (نگارندگان)

تصویر ۷: نقش ماهی تاجی آباد (نگارندگان)

تصویر ۸: نقش گل حیدر (نگارندگان)

تصویر ۹: نقش گل بته (نگارندگان)

تصویر ۱۰: نقش شکارگاه (نگارندگان)

تصویر ۱۱: نقش چهارچنگ (نگارندگان)

تصویر ۱۲: نقشه تصویری (تناولی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۷)

۴-۱. طرح و نقوش رایج قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان

در حوزهٔ قالی‌بافی بخش مرکزی شهرستان همدان، عمده نقوش رایج در قالی‌های تک‌پود، به‌صورت شکسته و با زمینهٔ ماهی (جدول ۳- قالی ۱) بوده که گاه این نقش‌مایهٔ ماهی در ابعاد درشت (جدول ۵- قالی ۱۱) نیز طراحی می‌شده است. این نقوش، عمدتاً در قالب طرح‌های لچک و ترنج (جدول ۴- قالی ۶) ظاهر شده و ساختار آن‌ها اغلب متأثر از شیوه‌های سنتی روستایی است. به‌طور کلی، نقوش قالی‌های تک‌پود بافته‌شده در منطقهٔ مرکزی همدان در دو گروه اصلی: ۱) نقوش انتقالی، همچون نقش بته میری (جدول ۴- قالی ۵) و نقش پا شتری (جدول ۵-قالی ۹)؛ ۲) نقوش ماهی (جدول ۳- قالی ۳) دسته‌بندی می‌شوند (نمودار ۱)، که این نقوش عمدتاً در زمینه‌های لچک‌دار (جدول ۳- قالی ۴)، لچک و ترنج (جدول ۴- قالی ۸) و بندی (جدول ۵- قالی ۱۱) تصویر می‌شوند. این دسته از نقوش، به‌ویژه در سه منطقهٔ قالی‌بافی شناخته‌شده، یعنی انجلاس، کشین و اَبَرو رواج بیشتری دارد. «در بخش شرا، طرح‌های مورد استفاده در بافت قالی‌های تک‌پود، متأثر از نقوش محلی با خطوط صاف و هندسی هستند و کمتر از خطوط گردان استفاده شده است. با این حال، در برخی نمونه‌ها که از سبک شهری تأثیر پذیرفته‌اند، استفاده از خطوط گردان نیز تا حدودی دیده می‌شود» (نیکویی، ۱۳۸۷، ص. ۴). در قالی‌های تک‌پود بخش شرا نیز، همچون بخش مرکزی، اصلی‌ترین نقش مورد استفاده «ماهی» است که این نگاره در قالی‌های این بخش عمدتاً در زمینه‌های لچک‌دار (جدول ۶- قالی ۱)، لچک و ترنج (جدول ۶- قالی ۵)، بندی (جدول ۶- قالی ۲) و پنج‌متن[۴] (جدول ۶- قالی ۳) بازنمایی شده‌اند. «در این میان، روستای بی‌بیک‌آباد (واقع در شمال‌شرقی شهر همدان) از مراکز شناخته‌شدهٔ قالی‌بافی در منطقه شرا به‌شمار می‌رود. قالی‌های این روستا عمدتاً با نقوش بته یا هراتی بافته می‌شوند. تکنیک بافت در بی‌بیک‌آباد تک‌پود و نوع گره به‌صورت متقارن است» (استون، ۱۳۹۱، ص. ۶۹). قالی‌های این منطقه در دستهٔ قالی‌های «سنه‌کرد» قرار می‌گیرند و از نظر نقشه، دارای ظرافت و از نظر مواد اولیه، دارای پرزهای سنگین از پشم مرغوب هستند. این قالی‌ها در دو گروه اصلی تولید می‌شوند: ۱) قالی‌های تولیدشده در سطح شهر با ویژگی‌های بازاری، ۲) قالی‌های بافته‌شده در کارگاه‌های تحت نظارت استادکاران که کیفیت بالاتری داشته و در زمره کالاهای تجاری معتبر قرار می‌گیرند. نوع دوم، عمدتاً ضخیم‌تر هستند و تنوع رنگی بیشتری نیز دارند (Jacobsen, 1986, p. 216). «براساس نظر ژوله، از گذشته تاکنون، نقوش رایج در این منطقه عمدتاً مبتنی‌بر نقش ماهی درهم بوده‌اند» (ژوله، ۱۳۸۱، ص. ۱۹۷) و در سه روستای بوبوک‌آباد، عربلو و سایان، بافت نقشهٔ ماهی درشت رایج است.

نمودار ۱. فراوانی نقوش در قالی بخش مرکزی شهرستان همدان (نگارندگان)

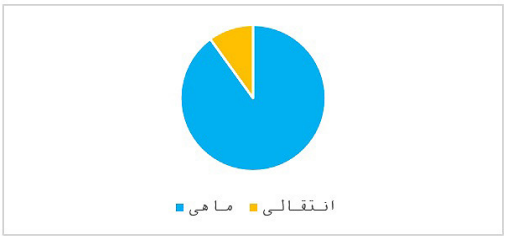

۴-۲. وضعیت بافت در بخش مرکزی همدان

برخی از روستاهای مستقل و پراکنده در دامنه‌های جنوبی کوه الوند، در حوزهٔ مرکزی شهرستان همدان، از دیرباز به‌عنوان مراکز شاخص قالی‌بافی شناخته می‌شوند. در میان این روستاها، دهستان انجلاس از جایگاهی ممتاز برخوردار است. در این منطقه تنها دو نقش اصلی، بته (جدول ۵-قالی ۱۲) و ماهی هراتی (جدول ۳- قالی ۲) با زمینهٔ روناسی بافته می‌شود. بافت قالی در این روستا با دقت بالا انجام می‌گیرد؛ پشم مورد استفاده توسط خود بافندگان ریسیده و در همان محل رنگرزی می‌شود (به‌آذین، ۱۳۴۴، ص. ۸۹). قالی‌های انجلاس ازجمله بهترین قالی‌های تولیدشده در منطقهٔ همدان محسوب می‌شوند و بنا بر گزارش جاکوبسن، بهترین نوع از میان سه دسته فرش طبقه‌بندی‌شده تحت عنوان «سنه کرد» به‌شمار می‌آیند (Jacobsen, 1986, p. 217). با توجه به پژوهش‌های صورت‌گرفته، از ۱۰ بافندهٔ بومی بخش مرکزی ۸ بافنده خانم بوده و بر این اساس قالی‌بافی در این منطقه ۸۰٪ حرفه‌ای زنانه است (جدول ۲) و در محیط‌های روستایی، بخشی جدایی‌ناپذیر از سبک زندگی روزمره ساکنان محسوب می‌شود. «با وجود کاهش نسبی رونق این صنعت در مقایسه با دهه‌های گذشته و کاهش تعداد فعالان، بخش مرکزی استان همدان همچنان یکی از قطب‌های اصلی تولید قالی در سطح استان به‌شمار می‌رود.» (چراغی و ایزدی، مصاحبهٔ شخصی، مهر ۱۴۰۳). در انتها جهت دریافت منسجم از داده‌های تحقیق و نمونه‌ها، جداول ۳، ۴ و ۵ ارائه شده اند.

جدول ۲: تعداد بافندگان آقا و خانم در بخش‌های شرا و مرکزی همدان (نگارندگان)

بافندگان بخش مرکزی همدان	آقا	۲ نفر	٪۲۰
	خانم	۸ نفر	٪۸۰
بافندگان بخش شرا همدان	آقا	۲ نفر	٪۱۹
	خانم	۹ نفر	٪۸۱

جدول ۳: قالی‌های تک‌پود بخش مرکزی همدان و ویژگی‌های فنی بافت آن (نگارندگان)

	مؤلفه‌ها	قالی ۱	قالی ۲	قالی ۳	قالی ۴
۱	ابعاد	ذرع و نیم (۱*۱/۶)	موصل (۱*۲)	پنج چارکی(۱/۳*۷.)	کناره (۱*۴)
۲	رج‌شمار	۱۵	۱۵	۲۵	۱۶
۳	نوع بافت	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول
۴	قدمت	۱۵ سال	۱۲ سال	۱۵ سال	۱۸ سال
۵	طرح	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک ترنج (موجین)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک‌دار (انجلاس)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک ترنج (امام زاده کوه)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک‌دار (خاکو)
۶	جنس پرز و نوع گره	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا
۷	چله	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۱۸ لا / سفید رنگ
۸	پود کلفت	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب zs / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۱۲ لا / سفید رنگ
۹	پود نازک	-	-	-	-
۱۰	شیرازه‌پیچی	متصل° / جنس پشمی / لاکی	متصل / جنس پشمی / لاکی	متصل / جنس پشمی / لاکی	متصل / جنس پشمی / لاکی
۱۱	گلیم‌باف	به صورت کرباس، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه ۳ سانتی‌متر	به صورت کرباس، جنس پنبه‌ای ، اندازه ۲/۷ سانتی‌متر	به صورت کرباس، جنس پنبه‌ای ، اندازه ۲/۸ سانتی‌متر	به صورت کرباس، جنس پنبه‌ای ، اندازه ۱ سانتی‌متر
۱۲	آرایش‌سرچله	-	دو گره	دو گره	دو گره
۱۳	پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده
۱۴	نوع رنگرزی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی
۱۵	کیفیت بافت	ضعیف	متوسط	متوسط	ضعیف

جدول ۴: قالی‌های تک‌پود بخش مرکزی همدان و ویژگی‌های فنی بافت آن (نگارندگان)

	مؤلفه‌ها	قالی ۵	قالی ۶	قالی ۷	قالی ۸
۱	ابعاد	پنج چارکی (۱/۳*۷.)	موصل (۱*۲)	پنج چارکی (۱/۳*۸.)	نیم خرک چارکی (۱/۵*۳)
۲	رج‌شمار	۱۵	۱۲	۱۲	۱۵
۳	نوع بافت	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول
۴	قدمت	۱۵ سال	۷ سال	۱۰ سال	۳۵ سال
۵	طرح	کلاسیک / روستایی نقش بته میری / طرح لچک ترنج‌دار (انجلاس)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک ترنج‌دار (انجلاس)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک‌دار (سولان)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی درشت / طرح لچک ترنج‌دار (همدان)
۶	نوع گره و جنس پرز	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا
۷	چله	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ
۸	پود کلفت	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ
۹	پود نازک	-	-	-	-
۱۰	شیرازه پیچی	متصل / جنس پشمی / قرمز	متصل / جنس پشمی / لاکی	متصل / جنس پشمی / لاکی	متصل / جنس پشمی / سرمه‌ای
۱۱	گلیم‌باف	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه ۳ سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه ۳ سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه ۳ سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۵. سانتی‌متر
۱۲	آرایش سرچله	دو گره	دو گره	دو گره	از بین رفته
۱۳	پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده
۱۴	نوع رنگرزی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی
۱۵	کیفیت بافت	ضعیف	متوسط	متوسط	متوسط

جدول ۵: قالی‌های تک‌پود بخش مرکزی همدان و ویژگی‌های فنی بافت آن (نگارندگان)

	مؤلفه‌ها	قالی ۹	قالی ۱۰	قالی ۱۱	قالی ۱۲
۱	ابعاد	کناره (۳*۱)	کناره (۴*۷.)	پنج چارکی (۳/۱*۷.)	پنج چارکی (۳/۱*۷.)
۲	رج‌شمار	۱۲	۱۴	۱۲	۱۵
۳	نوع بافت	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول
۴	قدمت	۴۰ سال	۱۲ سال	۱۵ سال	۲۰ سال
۵	طرح	کلاسیک / روستایی نقش پا شتری / طرح لچک‌دار (ربات شورین)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک‌دار (اَبرو)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی درشت / طرح بندی (گنبد)	کلاسیک / روستایی نقش بته / طرح لچک ترنج‌دار (انجلاس)
۶	نوع گره و جنس پرز	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا
۷	چله	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید
۸	پود کلفت	جنس پنبه‌ای / تاب zs / ۹ لا / سرمه‌ای رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / لاکی رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۱۸ لا / سفید
۹	پود نازک	-	-	-	-
۱۰	شیرازه پیچی	متصل / جنس پشمی / سرمه‌ای	متصل / جنس پشمی / قرمز	متصل / جنس پشمی / قرمز	متصل / جنس پشمی / لاکی
۱۱	گلیم باف	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۵. سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای- آکرولیک، اندازه ۳ سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای- آکرولیک، اندازه ۲ سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۲ سانتی‌متر
۱۲	آرایش- سرچله	از بین رفته	دو گره	دو گره	دو گره
۱۳	پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده
۱۴	نوع رنگرزی	شیمیایی- خانگی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی
۱۵	کیفیت بافت	متوسط	ضعیف	ضعیف	خوب

۴-۳. وضعیت بافت در بخش شرا همدان

هرچند اطلاعات دقیقی از آغاز قالی‌بافی در منطقه شرا در دست نیست، اما با استناد به کتاب تاریخ فرش اثر حشمتی رضوی و با توجه به مجاورت جغرافیایی این بخش با حوزهٔ مرکزی شهرستان همدان، می‌توان این‌گونه استنباط کرد که سابقهٔ قالی‌بافی در شرا، هم‌زمان با بخش مرکزی بوده، به دوران خلافت عباسی (۶۵۶-۱۳۲ق) بازمی‌گردد (حشمتی رضوی، ۱۳۸۷، ص. ۶۲). بخش شرا از

منظر ساختار تولید فرش، شامل دو حوزهٔ بافت شهری و روستایی است: حوزهٔ شهری قهاوند و حوزهٔ روستایی که شامل روستاهای یعقوب‌شاه (یاقوت‌شاه)، بوبوک‌آباد، عربلو، میلاجرد و سایان می‌شود. «گفتنی است که واژهٔ «بوبوک» در زبان ترکی به‌معنای «بزرگ» بوده و نام روستای بیوک‌آباد نیز برگرفته از وسعت قابل‌توجه این منطقه است» (ژوله، ۱۳۸۱، ص. ۱۹۷). قالی‌بافی در شهر قهاوند دارای گستردگی نسبی است و در برخی روستاها نظیر عربلو و سایان، قالی‌های کوچک‌پارچه تولید می‌شود. با این‌حال، در مقیاس کلی، این منطقه از نظر وسعت و حجم تولید، در زمرهٔ قطب‌های اصلی قالی‌بافی استان همدان قرار نمی‌گیرد. با توجه به پژوهش صورت‌گرفته و شمار بافندگان خانم نسبت به آقا، قالی‌بافی در این بخش ۸۱٪ حرفه‌ای زنانه محسوب می‌شود (جدول ۲) و یکی از اجزای مهم معیشت خانوارهای روستایی به‌شمار می‌رود. در سال‌های اخیر، به‌ویژه در مقایسه با گذشته، نشانه‌هایی از افزایش رونق در تولید فرش در این منطقه مشاهده می‌شود، اما هنوز با مرکزیت‌های بزرگ تولید قالی در استان فاصله دارد. از میان کارفرمایان شناخته‌شدهٔ منطقه، می‌توان به شجاع نظام اشاره کرد که به‌عنوان یکی از چهره‌های فعال در حوزهٔ تولید و حمایت از قالی‌بافی در منطقه شناخته می‌شود. در پایان، به‌منظور ارائهٔ منسجم داده‌های پژوهش و نمونه‌های مورد بررسی، جداول ۶ و ۷ تنظیم و درج شده است.

جدول ۶: قالی‌های تک‌پود بخش شرا همدان و ویژگی‌های فنی بافت آن (نگارندگان)

	مؤلفه‌ها	قالی ۱	قالی ۲	قالی ۳	قالی ۴	قالی ۵
۱	ابعاد	ذرع و نیم (۱/۱*۱/۶)	موصل (۱/۲*۱)	۹ متری (۲/۵*۳/۵)	موصل (دو ذرع کوچک)	ذرع و نیم (۱ *۱/۵)
۲	رج‌شمار	۱۵	۱۲	۱۸	۱۲	۱۵
۳	نوع بافت	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول
۴	قدمت	۱۵ سال	۲۵ سال	۱۵ سال	۲۰ سال	۱۰ سال
۵	طرح	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک‌دار (شرا)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح بندی (عربلو)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح پنج متن (سایان)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک‌دار (روستاهای بخش شرا)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک ترنج (میلاجرد)
۶	جنس پرز و نوع گره	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا
۷	چله	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب sz / ۲۴ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید
۸	پود کلفت	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب sz / ۱۸ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید رنگ
۹	پود نازک	-	-	-	-	-
۱۰	شیرازه‌پیچی	متصل / جنس پشمی / سرمه‌ای	متصل / جنس پشمی / لاکی	متصل / جنس پشمی / لاکی	متصل / جنس پشمی / لاکی	متصل / جنس پشمی / قرمز
۱۱	گلیم‌باف	به‌صورت کریاسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه ۳ سانتی‌متر	به‌صورت کریاسی، جنس پنبه‌ای ، اندازه ۱ سانتی‌متر	به‌صورت کریاسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه ۲ سانتی‌متر	به‌صورت کریاسی، جنس پنبه‌ای / اندازه ۱/۵ سانتی‌متر	به‌صورت کریاسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه ۳ سانتی‌متر
۱۲	آرایش سرچله	-	-	گره محلی	گیس‌باف	گره محلی
۱۳	پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده
۱۴	نوع رنگرزی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی
۱۵	کیفیت بافت	ضعیف	ضعیف	متوسط	ضعیف	خوب

جدول ۷: قالی‌های تک‌پود بخش شرا همدان و ویژگی‌های فنی بافت آن (نگارندگان)

	مؤلفه‌ها	قالی ۶	قالی ۷	قالی ۸	قالی ۹
۱	ابعاد	۹ متری (۵/۳*۶/۲)	۷/۵ متری (۵/۲*۳)	۹ متری (۴/۳*۵/۲)	رو کرسی (۱/۱*۱)
۲	رج‌شمار	۲۰	۱۸	۱۸	۱۵
۳	نوع بافت	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول	نیم‌لول
۴	قدمت	۲۳ سال	۲۰ سال	۲۵ سال	۱۸ سال
۵	طرح	کلاسیک / روستایی نقش‌ماهی / طرح‌پنج‌متن (بویوک آباد)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح پنج متن (قهاوند)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح پنج متن (بیوک آباد)	کلاسیک / روستایی نقش ماهی / طرح لچک‌دار (یاقوت‌شاه)
۶	نوع گره و جنس پرز	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا
۷	چله	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۲۴ لا / سفید	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۲۴ لا / سفید رنگ	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۲۴ لا / سفید	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۲۱ لا / سفید
۸	پود کلفت	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s / ۱۸ لا / سفید	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۱۵ لا / سفید	جنس پنبه‌ای / تاب s / ۱۸ لا / سفید
۹	پود نازک	-	-	-	-
۱۰	شیرازه پیچی	متصل / جنس پشمی / قرمز	متصل / جنس پشمی / قرمز	متصل / جنس پشمی / قرمز	متصل / جنس پشمی / لاکی
۱۱	گلیم باف	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای ، اندازه ۲ سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه ۳ سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۱ سانتی‌متر	به‌صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۱ سانتی‌متر
۱۲	آرایش سرچله	گیس‌باف	گیس‌باف	گره محلی	گیس‌باف
۱۳	پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده
۱۴	نوع رنگرزی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی	شیمیایی- صنعتی
۱۵	کیفیت بافت	متوسط	متوسط	خوب	متوسط

۴-۴. رنگ‌بندی قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان

در حوزهٔ قالی‌بافی بخش مرکزی همدان، طیف رنگی قالی‌ها تنوع قابل‌توجهی دارد. رنگ‌های غالب مورد استفاده شامل سرمه‌ای، لاکی، خاکی، نارنجی، صورتی و سفید هستند. یکی از مشخصه‌های بصری برجسته در این منطقه، استفادهٔ متعادل از رنگ لاکی در ترکیب با سایر رنگ‌ها است که نوعی همنشینی هماهنگ را در نقوش ایجاد می‌کند. این هماهنگی رنگی به‌ویژه در طرح‌های واگیره‌ای و نقشه‌های ماهی درشت که در مناطق مختلف

بخش مرکزی بافته می‌شوند، به‌خوبی نمایان است. در این دسته از قالی‌ها، پخش رنگ در سطح کل قالی به‌صورت نسبتاً یکنواخت صورت می‌گیرد و جلوه‌ای یکدست به آن‌ها می‌بخشد. «در مقابل، قالی‌های بافته‌شده در بخش شرا عمدتاً دارای زمینه‌هایی با طیف رنگی تیره نظیر سرمه‌ای و سیاه هستند.» (قاسمی و زارع‌پور، مصاحبهٔ شخصی، مهر ۱۴۰۲) در این منطقه، استفاده از موتیف‌هایی با رنگ‌های لاکی، گلخاری و قرمزدانه‌ای رایج است. به‌نظر می‌رسد یکی از دلایل غالب بودن زمینه‌های تیره در قالی‌های این منطقه، رنگ تیرهٔ طبیعی پشم گوسفندان بومی باشد. در گذشته، زنان بافنده از مواد طبیعی برای رنگرزی بهره می‌بردند که این امر به افزایش جلوه و عمق رنگ در قالی‌ها کمک می‌کرد. با این حال، امروزه فرایند رنگرزی عمدتاً به‌صورت شیمیایی انجام می‌شود که تا حدودی بر کیفیت بصری و درخشش طبیعی رنگ‌ها تأثیر گذاشته است. افزون‌بر رنگ‌های غالب، ترکیباتی از رنگ‌های قهوه‌ای، شتری، صورتی و کرم نیز در رنگ‌بندی قالی‌های روستایی استان به‌کار می‌رود و جلوه‌ای دلنشین به آن‌ها می‌بخشد. «استان همدان از دیرباز یکی از مراکز شناخته‌شده در استفاده از رنگ‌های لاکی گلخاری و قرمز دانه‌ای در بافت قالی بوده است. این سنت رنگی هنوز در بسیاری از تولیدات روستایی منطقه ادامه دارد» (نیکویی، ۱۳۸۷، ص. ۶).

۴- ۵. ویژگی‌های فنی بافت قالی‌های تک‌پود بخش مرکزی همدان (جدول ۸)

ابزارهای بافت: در تمامی نواحی شهرستان همدان، قالی‌ها با استفاده از دارهای عمودی فلزی بافته می‌شوند که عمدتاً توسط صنعت‌گران محلی تولید شده‌اند. ابزارهای اصلی مورد استفاده شامل دفتین، قیچی و چاقو است. شایان ذکر است که در گذشته از کرکیت‌های بزرگ برای کوبیدن پودهای درشت، از کرگ‌گیر برای مهار کرک پشم، و نیز قیچی و چاقو جهت عملیات پایانی استفاده می‌شده است.

چله کشی: در سراسر شهرستان همدان، چله‌کشی به روش ترکی رایج است. این فرایند تخصصی عمدتاً توسط چله‌کش‌های مجرب انجام می‌شود.

مواد اولیه:

تار: جنس الیاف چله قالی‌های تک‌پود منطقه از ترکیب آکرولیک و پنبه با تاب‌های S و Z می‌باشد که به صورت ۱۵ تا ۲۱ لا و در برخی نواحی مانند بخش شرا حتی تا ۲۴ لا نیز مشاهده می‌شود. رنگ این الیاف معمولاً سفید است. در گذشته، از نخ پنبه‌ای و پشمی برای چله‌کشی استفاده می‌شده که در «اصطلاح محلی به آن تنه گفته می‌شود» (قاسمی، مصاحبهٔ شخصی، مهر ۱۴۰۲).

پود کلفت: در بافت قالی‌های این منطقه، از الیاف آکرولیک-پنبه‌ای با تاب S/Z استفاده می‌شود. در بخش مرکزی، پودهای کلفت با ۱۲ تا ۱۵ لا و در بخش شرا با ۹ تا ۱۵ لا و به رنگ سفید کاربرد دارند.

پود نازک: در شهرستان همدان به علت تک‌پود بودن قالی‌ها تنها در روستای سولان و پراکنده در بعضی مناطق پود نازک استفاده می‌شد، اگرچه امروزه در شهر همدان بافت قالی‌های دو پود و نقوش ابداعی مرسوم شده است.

گره: تمامی گره‌ها از الیاف پشمی بافته می‌شوند که در گذشته به‌صورت دست‌ریس بوده و امروزه به‌صورت صنعتی تولید می‌شوند. گره‌ها از نوع ترکی (متقارن) بوده، با الیاف ۲ لا زده می‌شوند.

رج‌شمار: رج‌شمار قالی‌های تک‌پود همدان، بسته به ظرافت بافت، بین ۱۰ تا ۲۵ رج متغیر است.

شیرازه: در قالی‌های شهرستان همدان، شیرازه‌ها همواره به‌صورت متصل بافته می‌شوند. جنس آن‌ها پشمی بوده و تعداد نخ چله به‌کاررفته در شیرازه‌پیچی متناسب با ضخامت قالی تنظیم می‌شود. رنگ شیرازه نیز معمولاً با رنگ حاشیهٔ قالی هماهنگ انتخاب می‌شود.

گلیم‌باف: ساده‌بافی ابتدا و انتهای کار در قالی‌بافی، گلیم باف خوانده می‌شود. این قسمت معمولاً ساختاری کرباسی با جنس پنبه‌ای-آکرولیک داشته و عرض آن بین ۲ تا ۳ سانتی‌متر است. در برخی نمونه‌ها، گلیم‌باف با ملیله‌بافی نیز تزئین شده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: ملیله‌بافی (نگارندگان)

آرایش سرچله‌ها: در بخش مرکزی شهرستان همدان، آرایش سرچله‌ها به دو شیوهٔ اصلی انجام می‌شود: گره محلی و دو گره. در روش دو گره، فرم‌های ساده (پهن) و شطرنجی (متراکم) مشاهده می‌شود (تصاویر ۱۴، ۱۵ و ۱۶). در بخش شرا نیز بافندگان به‌صورت انحصاری اقدام به آرایش سرچله‌ها می‌کنند؛ این شیوه در منطقه با عنوان «گره محلی» شناخته می‌شود، هرچند در برخی نمونه‌ها از تزیینات گیس‌باف نیز استفاده شده است (تصاویر ۱۷ و ۱۸).

۱۴

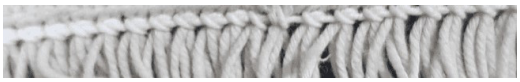

۱۵

۱۶

۱۷

۱۸

تصویر ۱۴: دو گره شطرنجی (نگارندگان)

تصویر ۱۵: دو گره ساده (نگارندگان)

تصویر ۱۶: گره محلی (نگارندگان)

تصویر ۱۷: گره محلی (نگارندگان)

تصویر ۱۸: گیس باف (نگارندگان)

جدول ۸- ویژگی‌های فنی بافت قالی‌های تک‌پود شهرستان همدان (نگارندگان)

۱	ابعاد تولیدی	پشتی یا مختمه (۱/۰۴*۰.۷)، ذرع و نیم (۱/۰۴*۱/۶۰)، پنج چارکی یا ذرع چارکی (۱/۳۰*۰.۷)، دو ذرع یا قالیچه (۲/۰۸*۱/۲۰)، پرده‌ای (۱/۷*۲/۵)، شش متری (۲*۳)، کناره در ابعاد (۰.۷*۲) و (۰.۷*۳) و (۰.۷*۳/۵)، نه‌متری (۳/۶*۲/۵)
۲	ابزار آلات	دفتین، قیچی و چاقو
۳	نوع و جنس دار	نوع دار عمودی و جنس دار فلزی
۴	نوع چله کشی	ترکی
۵	تار	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s و z / ۱۵ تا ۲۴ لا / سفید رنگ
۶	پود کلفت	جنس آکرولیک-پنبه‌ای / تاب s و z / ۹ تا ۱۵ لا / سفید رنگ
۷	پود نازک	-
۸	گره	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا
۹	رج‌شمار	۱۰ تا ۲۵
۱۰	نوع بافت	نیم‌لول، لول
۱۱	شیرازه‌پیچی	متصل / جنس پشمی / متناسب با رنگ حاشیه
۱۲	گلیم‌باف	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه بین ۲ تا ۳ سانتی‌متر
۱۳	آرایش سرچله‌ها	گره محلی، دو گره (ساده، شطرنجی) و گیس‌باف
۱۴	نوع پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده

۵. نتیجه

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که شهرستان همدان به‌عنوان یکی از کانون‌های اصلی تولید قالی‌های تک‌پود روستایی در ایران، دارای ساختاری نسبتاً همگن و مبتنی‌بر سنت‌های بومی است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که استفاده از دارهای عمودی فلزی، ابزار ساده نظیر دفتین، قیچی و چاقو، چله‌کشی ترکی و نیم‌لول بودن بافت، از ویژگی‌های مشترک در هر دو بخش مرکزی و شرا محسوب می‌شود. رج‌شمار قالی‌ها در محدوده ۱۲ تا ۲۵ در بخش مرکزی و ۱۰ تا ۲۵ در بخش شرا متغیر است. تار و پود کلفت عمدتاً ترکیبی از آکرولیک و پنبه با نسبت تقریبی ۶۰ به ۴۰ و در تاب‌های S و Z هستند. پشم مصرفی در گره‌ها از نوع دولا با تاب متنوع بوده و عمدتاً به‌صورت گره ترکی (متقارن) اجرا می‌شود. شیرازه‌ها به شکل متصل و از جنس پشم، هماهنگ با رنگ‌بندی حاشیه بافته می‌شوند. همچنین گلیم‌بافی بیشتر با الیاف پنبه‌ای ـ آکرولیک و آرایش سرچله‌ها به شیوه‌های متنوعی چون گره محلی، دوگره‌ای و گیس‌باف انجام می‌گیرد. عملیات پرداخت نیز غالباً توسط خود بافنده و به‌صورت دستی صورت می‌پذیرد. قالی‌ها در ابعاد متداولی چون پشتی، ذرع و نیم، پنج چارکی، دو ذرع، پرده‌ای، شش متری، کناره در ابعاد مختلف و نه‌متری بافته می‌شوند که بیانگر انطباق سنت با نیازهای روز است.

دو شاخص اصلی تمایز قالی‌های تک‌پود از نمونه‌های دوپود عبارت‌اند از: ۱) نیم‌لول بودن بافت و ۲) تراکم کمتر گره‌ها، که به‌وضوح در پشت قالی نمایان می‌باشند. در حوزهٔ طراحی در بخش مرکزی شهرستان همدان، نقشه‌های لچک و ترنج، لچکدار و بندی و در بخش شرا نقشه‌های لچک و ترنج، لچکدار، بندی و پنج‌متن بیشترین فراوانی را دارند. همچنین، نقوشی چون ماهی و انتقالی در بخش مرکزی و ماهی در بخش شرا رایج‌تر از باقی نقوش در منطقه می‌باشند؛ این موضوع بیانگر پیروی از مکتبی واحد و مقبولیت نقوش خاص نزد بافندگان است.

یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که قالی‌های شهرستان همدان، علاوه‌بر کارکرد معیشتی، بازتابی از دانش بومی منطقه می‌باشند؛ دانشی که در پیوند با محیط، فرهنگ و نیازهای محلی طی نسل‌ها تداوم یافته است. ویژگی‌های فنی شناسایی‌شده می‌توانند مبنایی جهت تدوین استانداردهای کیفی و هویتی قالی‌های همدان قرار گیرند. با توجه به روند نزولی این هنر در نتیجهٔ مهاجرت، تغییر سبک زندگی و نبود حمایت کافی، بازاندیشی در سیاست‌های حمایتی و فرهنگی ضرورت دارد و احیای این میراث بومی تنها از مسیر آموزش نسل جوان، حمایت از بافندگان، تقویت ساختار تولید محلی و حضور در بازارهای ملی و جهانی امکان‌پذیر است. در همین راستا، با توجه به خلأهای موجود، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده با رویکردی تطبیقی به مقایسهٔ قالی‌های همدان با دیگر مناطق کشور، تحلیل تأثیر تحولات اقتصادی بر ویژگی‌های فنی و گردآوری روایت‌های شفاهی بافندگان به‌عنوان بخشی از میراث ناملموس فرهنگی معطوف شوند.

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله مستخرج از پایان‌نامهٔ مقطع کارشناسی‌ارشد فرش دانشگاه شیراز با عنوان «مطالعهٔ ویژگی‌های بافت قالی‌های منطقهٔ همدان» به نگارش سپهر قاسمی و راهنمایی اشکان رحمانی و مشاورهٔ سید علی‌اکبر سیدی است.

۲. روش‌های بافت قالی در سراسر ایران عبارت از: تخت‌باف، نیم‌لول‌باف و لول‌باف. در شیوهٔ تخت‌باف کلیهٔ چله‌های قالی در یک ردیف و کنار هم قرار دارند و زیر و روی چله‌ها و به اصطلاح ضربدر موجود در ردیف چله‌ها از بین می‌رود. در شیوهٔ نیم‌لول کلیهٔ چله‌های قالی در دو ردیف قرار دارند و به اصطلاح زیر و روی چله‌ها مشخص تر و قابل تفکیک است و در شیوهٔ لول‌باف ضمن آنکه همانند شیوهٔ نیم‌لول تمام چله‌های زیر و رو در دو سطح متفاوت قرار می‌گیرند، به جهت شدت کشیدن پود ضخیم و همچنین اختلاف زیاد بین ضخامت پود ضخیم و نازک چله‌ها بیش از شیوهٔ نیم‌لول از یکدیگر فاصله یافته و اختلاف سطح تارها به اندازه‌ای است که تارهای زیر و رو تقریباً مقابل هم قرار می‌گیرند (ژوله، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۱ و ۱۱۳).

۳. پودها الیافی هستند که بعد از هر رج بافتن بین نخ‌های چله، با استفاده از سیخ قالی‌بافی به‌منظور استحکام بیشتر و نظم در چله‌ها قرار می‌گیرند که به دو دستهٔ پودهای کلفت و نازک تقسیم می‌شوند. وظیفهٔ اصلی پود کلفت استحکام و انسجام‌بخشی به گره‌های قالی است و وظیفهٔ پود نازک ایجاد نظم و ظرافت بین گره‌ها است. در قالی‌های دو پود از هر دو پود کلفت و نازک در هر رج استفاده می‌شود و بلعکس در قالی‌های تک پود تنها از پودهای کلفت استفاده می‌شود.

۴. به دلیل وجود پنج بخش مجزا در متن قالی، که نقوش آن‌ها غالباً مشابه بوده و تنها با تنوع رنگ در زمینه تصویر می‌شوند، این گروه از طرح‌ها با عنوان «پنج‌متن» شناخته می‌شوند.

۵. شیرازه متشکل از چند نخ رنگی (غالباً رنگ‌های مترادف قالی) به دور چند تار از هر دو طرف عرض قالی پیچیده و در طول بافت قالی قرار می‌گیرد که به دو صورت متصل و منفصل است و باعث عدم متلاشی شدن قالی از کناره‌ها می‌شود. در روش متصل در حین بافت، خامه شیرازه را چند دفعه به دور تارهای مربوط کناره‌های قالی می‌پیچند و در روش منفصل، در پایان بافت توسط نخ و سوزن عمل شیرازه‌پیچی صورت می‌گیرد.

کتابنامه

ادواردز، س. (۱۳۶۸). قالی ایران. نشر فرهنگسرا.

ایزدی، م. (۱۴۰۳، مهر). مصاحبهٔ شخصی.

به آذین، م. (۱۳۴۴). قالی ایران. کتاب‌های جیبی.

تناولی، پ. (۱۳۸۰). قالیچه‌های تصویری ایران. سروش.

جلیلیان، ن. (۱۳۹۲) بررسی نقوش فرش روستایی بافت همدان. پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد، دانشگاه سمنان.

چراغی، ر. (۱۴۰۳، مهر). مصاحبهٔ شخصی.

حشمتی رضوی، ف. (۱۳۸۷). تاریخ فرش. سمت.

دادور، ا. (۱۳۸۰). بررسی زیراندارهای استان همدان از لحاظ طرح و رنگ. وزارت جهاد کشاورزی. سازمان تحقیقات و آموزش کشاورزی و فرش دستباف ایران.

ذریه زهرا، ا. (۱۳۸۱). بررسی تطبیقی و احیاء نقوش فرش مناطق زنجان و همدان. پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت‌مدرس.

ذکا، ی.؛ سمسار، م. (۱۳۸۳).آثار هنری ایران. سازمان میراث فرهنگی کشور.

رسولی، ا. (۱۳۹۰). بررسی ساختار درون متنی فرش دستبافت همدان. پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد، دانشگاه الزهرا.

زارع‌پور، ف. (۱۴۰۲، مهر)، مصاحبهٔ شخصی.

ژوله، ت. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران. یساولی.

صوراسرافیل، ش. (۱۳۷۵). تاریخ منقوش فرش همدان. مینا.

قاسمی، س.؛ مقنی‌پور، م. (۱۴۰۴). گونه‌شناسی طرح و نقش قالی شهرستان ملایر. گلجام، (۴۱)، ۱۷۱-۱۹۱.

قاسمی، م. (۱۴۰۲، مرداد). مصاحبهٔ شخصی.

محمدی، م. (۱۳۸۷). فرش همدان، نگاهی مردم‌شناختی، فرهنگ مردم، (۲۶)، ۱۰۲-۱۱۳.

ملکی، م. (۱۴۰۲، مرداد)، مصاحبهٔ شخصی.

ملکی، ح.؛ یاوری، ح.؛ احراری، ع.؛ محمودزاده، ن. (۱۳۸۷). صنعت فرش همدان. قالی ایران. (۸۰)، ۲۵-۲۸.

نصیری، م.. (۱۳۸۹). افسانهٔ جاویدان فرش ایران. میردشتی.

نیکویی، م. (۱۳۸۷). معرفی فرش مناطق ایران (فرش استان همدان)، نشر وزارت بازرگانی.

یاوری، ح.؛ رجبی، ز.؛ قادری، ف. (۱۳۹۳). فرش ایران در دورهٔ صفویه. سایه‌بان هنر.

Ford, P. R. J. (2008). Oriental Carpet Design. Thames & Hudson Ltd.

Jacobsen, Ch. (1986). Oriental rugs and complete guide. Chariese: E. Tuttle company.